

Dr Miloš Hamović

O RAZLIKAMA U ODNOSU I TRETMANU USTAŠKE NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE I ITALIJANSKOG OKUPATORA PREMA JEJREJIMA U BOSNI I HERCEGOVINI 1941-1945 - KOMPARACIJA

U toku Drugog svjetskog rata, ustaška kvislinška i italijanska okupatorska vlast imale su različit tretman prema Jevrejima u Bosni i Hercegovini, kao i na cijeloj teritoriji NDH. Taj različit tretman bio je od strane ustaša i Italijana ispoljen kako prema Jevrejima, tako i prema njihovoj imovini, i bio je dijametralno različit. U kojoj mjeri su se te razlike ispoljile i kakve su posljedice imale za jevrejski narod, pokazaće primjeri koje navodimo i upoređenja o tome kako su se ustaše i Italijani postavili prema tom problemu.

U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, odnos prema Jevrejima zasnivao se na uzoru rasne doktrine Trećeg rajha i bio njegova kruta kopija. Zauzimanjem stava i primjenom identičnog metoda i postupka nacističke Njemačke prema Jevrejima, NDH ih je osudila na likvidaciju u konc-logorima i na drugim mjestima.

Nakon formiranja NDH donesena je serija zakonskih odredbi, čime je zakonskom regulativom ozvaničen teror nad Jevrejima. Tokom aprila, maja i juna 1941. po hitnom postupku, donesene su rasističke i druge antijevrejske odredbe. NDH je 26. juna izdala izvanrednu zakonsku odredbu i zapovjed, nakon čega je teror nad Jevrejima drastično pojačan. Prema tom zakonu, svi Jevreji su kolektivno, kao narod, krivi i mogu se deportovati u "zatočenička zbirališta", bez utvrđivanja pojedinačne i konkretne odgovornosti. Prema toj zakonskoj odredbi, osnovna krivica Jevreja bila je u tome što, navodno, "šire lažne vesti u svrhu uznemiravanja pučanstva, te svojim poznatim špekulativnim načinima otežavaju opskrbu pučanstva".¹

U vrijeme kada je formirana NDH, na njenoj teritoriji bilo je nastanjeno oko 40.000 Jevreja, a od tog broja 14.000 nalazilo se u Bosni i Hercegovini gdje ih je oko 12.000 likvidirano u toku rata. Uništavanje jevrejskog stanovništva i njegovih materijalnih i kulturnih dobara u Sarajevu, spada među najteže zločine izvršene na tlu Jugoslavije u toku Drugog svjetskog rata. U Sarajevu je bilo nastanjeno oko 80% Jevreja od njihovog ukupnog broja u Bosni i Hercegovini. Od oko 10.500 Jevreja, koliko ih je bilo pred rat u Sarajevu, oko 9.000 internirano je u logore, a od tog broja samo 40 ih je preživjelo.²

1 Dr Miloš Hamović, Izbeglištvo u Bosni i Hercegovini 1941-1945. (Dalje: M. Hamović, n.d.) 381.

2 Dr Samuel Pinto, Zločin okupatora i njegovih pomagača izvršeni nad Jevrejima u Bosni i Hercegovini, 61 - Elaborat pisan 1947. za Komisiju za utvrđivanje ratnih zločina. Nalazi se u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu (Dalje: S. Pinto, Elaborat...)

O RAZLIKAMA U ODNOSU I TRETMANU USTAŠKE NDH...

S masovnom deportacijom Jevreja iz Sarajeva počele su ustaše 3. septembra 1941, tako što su oko pola noći, upale u njihove stanove, mahom u centru grada, istjerale ljude na ulice, a zatim ih iz sabirališta u gradu otpremile u logor u Kruščici, kraj Travnik. Niko od zatečenih stanara nije bio isključen iz racije, odnosno pošteđen deportacije, pa ni stare, iznemogle, bolesne osobe, djeca i odojčad. Za spremanje na put s kojeg se, vjerovatno, niko nije vratio, ostavljeno im je samo nekoliko minuta, pri čemu, logično, nisu stigli da uzmu ni najneophodnije stvari. Pa i ono što su ponijeli često je bilo pogrešno odabrano, jer pravi izbor nisu mogli napraviti pospani, smušeni stanari, šokirani lupom na vratima, po kojima su ustaše, pri noćnim upadima u kuće Jevreja (i Srba), udarale rukama i nogama, odnosno čizmama. Ako bi i postojalo zvono na ulaznim vratima, ono je upotreblijvano samo da bi buka bila glasija.³

Jevreji su iz Sarajeva otpremeni u logore postupno, transport po transport. Pored već pomenute Kruščice, u jesen 1941. godine, 1.200 žena i djece deportovano je u logor Stara Gradiška.⁴ Ovi Jevreji bili su dio velikog transporta koji je, prethodno, bio upućen u logor Loborgrad. Nakon osmodnevnog mučeničkog putovanja po izuzetno hladnom vremenu, bez hrane, zatvoreni u teretnim vagonima, iz kojih nije bilo izlaska (osim u Brodu prilikom prekrcavanja), stigli su do Loborgrada. Tamo, zbog mase logoraša, za njih nije bilo mjesta, pa su ponovo vraćeni u Sarajevo, odakle je transport i krenuo.

Iz Sarajeva su otpremljena 26. i 27. oktobra dva transporta od oko 1.400 Jevreja, a još 3.000 internirano je 17. novembra 1941. godine. To je bila najveća od svih grupa sarajevskih Jevreja interniranih u toku rata. U decembru 1941, otpremljeno je 1.830 žena i djece u logor u Đakovu.⁵ Za nepunih šest mjeseci, smješteno je u logore više od 8.500 Jevreja iz Sarajeva. Deportacije su nastavljene i 1942. godine; tako je nekoliko stotina sarajevskih Jevreja sprovedeno 20. i 22. avgusta u Aušvic. U Sarajevu je ostalo samo oko 120 Jevreja pretežno iz mješovitih brakova, a među njima je bilo i 40 koji su živjeli ilegalno.⁶

Jevrejsko stanovništvo u ostalim gradovima Bosne i Hercegovine doživjelo je sličnu sudbinu kao i njihovi sunarodnici u Sarajevu, s tim što su u nekim mjestima primjenjivani drugačiji metodi za njihovo likvidiranje. Pored deportacije u logor, dio Jevreja likvidiran je u gradovima u kojima su boravili, ili u obližnjim mjestima, kao što se dogodilo u Brčkom, Bugojnu, Rogatici i Vlasenici. Ustaše su u nekim mjestima (Bugojno i Vlasenica) nakon ubijanja, Jevreje bacali u jame.⁷

3 Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji, Beograd 1952, (Dalje: Zločini fašističkih okupatora...) 67; M. Hamović, n.d. 382

4 Arhiv Vojnoistorijskog Instituta (Dalje: AVI), broj registracije 22/17-15, k. 612.

5 Dr Jaša Romano, Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata, Beograd 1980 (Dalje: J. Romano, n.d.) 132.

6 S. Pinto, Elabarat..., 383

7 Zločini fašističkih okupatora... 70-71

Likvidirano je i nekoliko stotina jevrejskih izbjeglica iz Austrije, Njemačke i Čehoslovačke: u Brčkom 147, u Čapljini 147, u Derventi 120, u Slatini kod Banjaluke 58, kao i u nekim drugim mjestima.⁸

U nekim gradovima u Bosni i Hercegovini ustaše su likvidirale sve Jevreje o čemu su sarajevske novine revnosno obavještavale svoje čitaoce. Da u nekom mjestu nema više Jevreja za "*Sarajevski novi list*"⁹ bila je dragocjena vijest dana. Skoro svaki naslov na tu temu, konstatovao je da je dotično mjesto "očišćeno" od Jevreja, kao da je bilo njima zagađeno. Te su vijesti bile posebno aktuelne u proljeće 1942, u martu i aprilu, kada je u mnogim mjestima teror nad Jevrejima bio posebno ispoljen. U tim mjesecima objavljene su vijesti da su Jevreji likvidirani u Zenici, Kaknju, Tržištu i Visokom.¹⁰

Jevrejska imovina postala je plien NDH, a donekle i njemačkog okupatora. *Uzročno-posljedične veze genocida u velikoj mjeri proističu i baziraju se na posezanju izvršilaca zločina za imovinom žrtava.* Sva materijalna, kulturna i druga dobra poharana su, a da bi se prisvajanje te jevrejske imovine (kao i srpske) obavilo što uspješnije, formirane su posebne ustanove i donesene brojne "zakonske odredbe i naredbe" što, doduše, nije osujetilo i pojedinačnu pljačku, koja je bila izrazito ispoljena.¹¹

Sarajevski Jevreji raspolagali su velikom imovinom koja je, moglo bi se reći, bila neprocjenjive vrijednosti. U njihovim rukama, pored ostalog, bili su koncentrisani dio finansijskog kapitala i trgovina, a posjedovali su i veliki broj stanova i kuća u najljepšim djelovima grada, što je iritiralo i pojačavalo nagon za pljačkom.¹²

Poseban vid pljačke jevrejske imovine bilo je oduzimanje njihovih radnji ili, kako bi se to ovovremenim jezikom reklo, prodavnica. Jevrejske radnje su predate na upravljanje, što je značilo na korišćenje, povjerenicima. Oni su ta mjesta dobijali na osnovu Zakonske odredbe od 11. maja 1941. Za glavnog povjerenika svih jevrejskih radnji u gradu postavljen je Josip Zubić, povjerenik ustaške policije u Sarajevu. Korumpiran i spreman na razne špekulacije sa kupoprodajom jevrejskih radnji, on je postavljao povjerenike iz kruga svojih prijatelja, kao i druge, po njihovoj preporuci. U Sarajevu je bilo 303 povjerenika, pripadnika ustaškog pokreta. Prema zakonskoj odredbi od 31. maja 1941. najamnina za jevrejske trgovine, lokale i stanove dostavljala se redarstvenim postajama (policijskim stanicama), a ne vlasnicima. Od tada počinje prodaja jevrejskih zgrada i trgovina mahom ustaškim povjerenicima i njihovim rođacima. Zgrade i lokali prodati su po cijeni koja je bila daleko ispod realne, za svega 188. 204. 274 kuna, a njihova vrijednost bila je veća oko osam puta. Tako su povjerenici jevrejskih radnji (među kojima ne izostaše ni muslimanske izbjeglice)

⁸ J. Romano, n.d. 133.

⁹ "Sarajevski novi list" (Dalje: SNL) izlazio je od 11. maja 1941. do zaključno 3. aprila 1945. godine.

¹⁰ SNL, 10. i 26. - III - 1942.

¹¹ M. Hamović, n.d. 383

¹² Isto, 384.

olako i, što bi se reklo, preko noći, postali imućni skorojevići na račun imovine koju su Jevreji godinama i generacijama stvarali.¹³

Kada se situacija na svjetskim ratištima izmjenila u korist Sovjetskog Saveza i Zapadnih saveznika, što se krajnje nepovoljno odrazilo na NDH koja je, pored ostalog, zapala u ekonomske nedaće (koje su se posebno ispoljile u osiromašivanju stanovništva i nestašici hrane), novine su se okomile na ratne profitere i imućne skorojeviće. Tako, SNL u broju od 7. aprila 1944. godine konstatuje da "trgovci i šverceri rasipaju novac u okolini sarajevskih izletišta i uživališta, dok izbjeglice i brojna gradska sirotinja gladuje". Takođe, navođeni su primjeri "razbacivanja novca obogaćenih sarajlija koji su početkom rata bili povjerenici u jevrejskim radnjama. Oni plaćaju visoke cehove u terevenkama i vožnji automobilima, u zlatnicima - napoleonima, a odkud im to zlato nije teško pretpostaviti".

Osuđeni na istrebljenje, Jevreji u Bosni i Hercegovini (kao i u cijeloj NDH) imali su manje šansi da spasu život, nego što je to bio slučaj sa Srbima. Izgledi da se u tom tmurnom vremenu sačuva glava, zavisili su i od lokacija na kojima su Jevreji i Srbi živjeli. Jevreji su bili locirani isključivo u gradovima, gdje je ustaška vlast bila, uglavnom, konstantna. Većina srpskog stanovništva bila je nastanjena u selima, gdje su ustaše zalazile povremeno, a u mnoga nikad nisu ni kročile, (pogotovo u ona koja su se nalazila u gudurama i bespuću). Dio srpskog stanovništva nalazio je utočište u izbjeglištvu u Nedićevoj Srbiji i djelimično u Crnoj gori, što su bile prednosti Srba koje Jevreji nisu imali. Uostalom, i prema ustaškoj koncepciji o rješavanju "srpskog pitanja" u NDH, planirano je da se "samo" jedna trećina Srba likvidira, jedna pokatoliči, a jedna protjera u Srbiju, što je dijelom i ostvareno. Srbi su mogli da se, pred ustaškim terorom, opredjele za jednu od dvije strane - partizansku ili četničku, s tim što im je ova posljednja pružala priliku za osvetu.

Znatan broj Jevreja iz Bosne i Hercegovine, kao i iz drugih krajeva okupirane Jugoslavije, opredjelio se za NOP. Pored ideološke i političke motivacije za pristupanje Narodnooslobodilačkom pokretu, bilo je logično što su dodatni stimulans nalazili i u činjenici da će tako izmaći ustaškom teroru, kao i u tome što im se pruža prilika da mu se suprotstave oružjem. Bilo je primjera da u nekim mjestima medicinski jevrejski radnici odlaze u partizanske jedinice, tako reći kolektivno, iako im internacija nije prijetila zbog nedostatka medicinskog osoblja. U Tuzli su na primjer, u jesen 1943. pristupili NOP-u svi ljekari i apotekari s više od 40 članova svojih porodica. Ukupno je u NOP-u učestvovalo 1.406 Jevreja iz Bosne i Hercegovine.¹⁴ Uključivanjem Jevreja u partizanske jedinice, od ustaškog terora spasavali su se, uglavnom, odrasli muškarci, dok je ostali dio stanovništva ostao nezaštićen.

Ustaške vlasti su jevrejsko medicinsko osoblje izuzimale od internacije (mada su neke logorisali) ne samo zbog deficita u tom kadru, nego i zbog toga da bi Jevreje koristili i za liječenje infektivnih bolesti. Jevrejski ljekari su angažovani, pored ostalog, na liječenju muslimanskih izbjeglica, među kojima su harale zarazne bolesti, pogotovo pegavi, pa i

13 SNL, 11-V-1941. i 31-V-1941; M. Hamović, n.d. 384.

14 J. Romano, n.d. 303.

MILOŠ HAMOVIĆ

trbušni tifus. Razlog za angažovanje jevrejskih ljekara da liječe infektivne bolesti kod izbjeglica (a i ostalog stanovništva) vjerovatno je bio i u tome što je za druge ljekare, "arijevce", bilo riskantno da se kreću među oboljelima, zbog opasnosti da i na njih pređe zaraza.

Tako je dr Isak Samokovlija, poznati književnik,¹⁵ bio stalni ljekar za muslimanske izbjeglice u njihovom logoru na Alipašinom mostu u Sarajevu. Samokovlija je u više izvještaja pomenut kao požrtvovan ljekar, a muslimansko dobrotvorno društvo "Merhamet" dodjelo mu je 18. decembra 1944. diplomu, kao priznanje za liječenje muslimanskih izbjeglica a pogotovo njihove djece. Kada je Ministarstvo skrbi NDH formiralo 24. oktobra 1944. godine u Sarajevu ambulatnu bolnicu za izbjeglice, za direktora je postavilo doktora Samokovliju, što je tada predstavljalo kuriozitet svoje vrste.¹⁶

Osim pristupanja NOP-u, mada je i tada postojao rizik da se izgubi život, jedini siguran način da Jevreji spasu glavu bio je odlazak u italijansku okupacionu zonu. Ta orijentacija Jevreja, da se domognu teritorije italijanskog okupatora, bila je za njih jedina bezbjedna i spasonosna varijanta za kojom su svi težili, a nije pretjerano reći ni čeznuli. Ona je, međutim, za većinu bosansko-hercegovačkih Jevreja bila neostvariva, o čemu svjedoči pogrom nad njima, odnosno broj ubijenih od ustaša.

Prabacivanje Jevreja u Mostar, odnosno na okupacionu teritoriju Italije, počelo je u drugoj polovini 1941, a trajalo je i tokom 1942. godine. Pored pojedinačnih prelaza koji su počeli i ranije, u septembru je evidentirano nekoliko grupa koje su stigle u Mostar, u kojima su bili daleko najbrojniji Jevreji iz Sarajeva, mada su dolazili i iz nekih drugih mjesta. Tako, na primjer, ustaška policija obavještava Veliku župu Hum 30. septembra 1941, o 37 Jevreja koji su iz raznih mjesta "imigrirali" u Mostar, u kome nisu imali "svoj domicil", odnosno svoje pravo boravka.¹⁷ Istog datuma, veliki župan Velike župe Hum upućuje akt predstojniku gradskog poglavarstva u Mostaru, u kome je navedeno:

"U poslednje vrijeme doputovalo je mnogo židova iz Sarajeva u Mostar s namerom da se privremeno nastane u ovim krajevima. Savezno s tim izvolite pronaći takve osobe, i provesti ih u mjesto njihovog stalnog boravišta. Njihove propusnice zajedno sa imenima tih osoba izvolite poslati toj Velikoj župi. Ujedno izvolite nas u najkraće vrijeme obavjestiti o ovom predmetu... Stvar shvatite veoma žurnom i važnom".¹⁸ O načinu i putevima dolaska Jevreja u Mostar, peripetijama koje su, imali u vezi s tim, o riziku kojem su se izlagali, izvori sadrže

15 Pored ostalih dijela, Samokovlija je prije rata napisao pripovjetke: Nosač Samuel, Plava Jevrejka i zbirku Od proleća do proleća.

16 Ovaj presedan, istina potiče iz vremena kada je Beograd već bio oslobođen i kada su dani NDH već bili odbrojani, odnosno kada su stali i postupak prema Jevrejima bili manje rigorozni nego u vrijeme uspona Trećeg Rajha. Ipak nekoliko dana nakon postavljanja doktora Samokovlije za upravnika bolnice istu funkciju dobija i medicinska sestra Apolonija Bezovljak, te su bolnicu vodili zajedno (SNL, 25-X-1944. i 17-III-1945.).

17 Jevreji iz ove grupe stigli su iz: Sarajeva 29, Konjica 4, Krina 2 i po jedan iz Zagreba i Zenice (AVI, Fond NDH, br. reg. 28/5-3, k. 190).

18 AVI, Fond NDH, br. reg. 28/5-6, k. 190.

O RAZLIKAMA U ODNOSU I TRETMANU USTAŠKE NDH...

samo šture podatke iz kojih se ne može steći ni približna predstava o njihovoj odiseji. Drame koje su preživljavali ostaće "lične", odnosno nama nepoznate.

Propusnice za putovanja Jevreji su dobijali iz Mostara, zahvaljujući vezi koju su imali u policiji. Zapravo, radilo se o "trgovini" propusnicama.¹⁹ U grad su ponekad ulazili i bez propusnica, prolazeći mimo kontrole italijanskih vojnika što je, vjerovatno, s njima bilo utanačeno. Takođe, Jevreji su potkupili neke od pratilaca vozova kao i policajce koji su vršili kontrolu putnika na mostarskoj železničkoj stanici. Ustaške vlasti su insistirale da se svi Jevreji koji su se sklonili u Mostar vrate odakle su došli (bez obzira na to da li imaju propusnice), što su Italijani onemogućavali. Pošto su propusnice dobijane, uglavnom, za novac, a trebalo je potplaćivati i druge policajce, logična je pretpostavka da su uspijevali da ih nabave, i tako se spasu ustaškog terora, prije svega Jevreji koji su, ko zna kako, još uvijek posjedovali nakit i druge dragocjenosti, za razliku od onih koji nisu imali čime da plate te spasonosne papire. Prema podacima S. Pinta, u toku rata oko 1.600 sarajevskih Jevreja prebacilo se u Mostar.²⁰

Dolaskom iz Sarajeva u Mostar (imajmo u vidu razlog, zbog kojeg su to učinili) ti su Jevreji u stvari postali izbjeglice, bez obzira na to što nisu imali takav status i tretman²¹. Moglo bi se reći da su oni predstavljali, u nizu drugih, još jednu pojavu za koju nije bilo primjera u istoriji. Jer, biti pripadnik jevrejskog naroda u Sarajevu i Mostaru nije bilo isto. Jedino je NDH, primjenom genocida, dovela do nastanka izbjeglica koje su unutar njenih granica bježale iz jednog njenog grada u drugi. Pri tome, ustaška policija vodi o njima evidenciju, makar i djelimično, prati ih i "drži na oku", kruži oko njih s namjerom da ih zgrabi, u čemu ih onemogućava italijanski okupator.²²

Dolazak Jevreja u Mostar, ipak, nije značio i kraj njihovog nespokojsva i brige za opstanak. Pod stalnim pritiskom i prijetnjama ustaša da ih treba vratiti odakle su došli, Jevreji su s nestrpljenjem očekivali nagovještenu promjenu lokacije, odnosno pomjeranje sa ruba italijanske okupacione zone na sigurnije boravište, mađa je to značilo njihovu internaciju. Pored opasnosti od ustaša, njih su ugrožavali, ili bolje reći nastojali da ugroze, i folksdojčeri, odnosno njemački Kulturbund u Mostaru. Kulturbund je vršio pritisak na velikog župana da

19 Župska redarstvena oblast u Sarajevu obratila se 14. marta 1942. Velikoj župi Hum aktom u kome je navedeno: "Dolazak Židova u Mostar bio je omogućen zato što su kontrolu na kolodvoru vršili talijanski vojnici... U Mostaru se rodila trgovina oko izdavanja propusnica za Židove, te je radi toga uhapšen činovnik Mehmed Čehajić iz Mostara... Što u Mostar stižu Židovi krivce treba tražiti svakako među osobljem koje prati odnosno dočekuje vlakove koji tamo stižu." (AVI, Fond NDH, br. reg. 28/5-10, k. 190.).

20 S. Pinto, *Elaborat...*, 61. Ovaj podatak nije precizan, jer kada se zbroje sve cifre koje autor navodi za sarajevske Jevreje i to: 10.500 bilo ih je prije rata, u ratu stradalo 9.000, ostalo u gradu 120, plus 40 ilegalno živjelo i 40 inlemiranih se vratilo, proizlaziti da ih je što stradatih u ratu, što preživjelih bilo ukupno 10.600, za stotinu više nego što ih je pred rat (10.500) živjelo u Sarajevu prema podacima koje, takođe, autor navodi.

21 Izbjeglištvo Jevreja je specifično i razlikuje se u odnosu na ostale izbjeglice u Bosni i Hercegovini i u okupiranoj Jugoslaviji. Oni su bili izbjeglice bez statusa, za koje nisu postojali organi i organizacije za pružanje pomoći i zbrinjavanje, izuzev jevrejskih opština, opljačkanih od ustaša. Usljed toga o njima kao o izbjeglicama gotovo da i ne postoji arhivska i druga građa. Izvjesni, štuni podaci koji se na njih odnose, tretiraju ih i registruju kao Jevreje koji su pobjegli iz Bosne u italijansku okupacionu zonu što ograničava mogućnost i sužava prostor njihovog istraživanja.

22 M. Hamović, n.d. 386.

zahtijeva od Zapovjedništva italijanske vojne posade da Jevreji nose svoj znak, kao i da se prema njima poduzmu i druge mjere koje im je namjenila NDH.²³

Da ne bi došlo do realizacije tih zahtjeva Kulturbunda, Jevrejska opština je preventivno uputila 10. novembra 1941. u italijanski Kraljevski vicekonzulat u Mostaru svoja dva predstavnika (Alfreda Kabilja i Davida Koena) koji su tražili jaču podršku od Italijana, ističući nespokoj i zabrinutost Jevreja za svoju sudbinu. Tvrđili su da bi popuštanje italijanskih okupacionih vlasti pred jednim protivjevrejskim zahtjevom na kome insistira Kulturbund, otvorilo vrata seriji drugih, što bi poziciju Jevreja još više ugrozilo. Na kraju, ovi jevrejski delegati su, u ime svojih sunarodnika, tražili od italijanske vlade, ili bolje reći molili "da kao poslednja milost bude sprečeno njihovo slanje u Hrvatsku²⁴ ili Njemačku, već da se, naprotiv, pošalju u talijanski logor".²⁵

Neka na ovom mjestu, autoru ovog članka bude dopuštena digresija. Naime, brojni su primjeri koji pokazuju da su Srbi s teritorije NDH nastojali, uz primjenu raznih metoda (pri čemu su u nekim situacijama korišteni i saveznički odnosi Italijana i četnika) da obezbjeđe za pojedina mjesta ili čak i za manje regije, italijansku okupaciju umjesto ustaške vlasti. Tako su sredinom 1941. dvije delegacije Srba, jedna iz Knina a druga iz Splita, zahtijevale u ime 100.000 svojih sunarodnika iz Dalmacije i Like da se priključe Italiji. Međutim, u tome nisu uspjeli, a Italijani im utoliko izadoše u susret i za utjehu Srbe iz Plitvičkih jezera otpremiše u zarobljeništvo.²⁶ Tako su Srbi "isposlovali" odlazak u zarobljeništvo, da bi se izbavili od ustaškog genocida.

Dakle, i Jevreji i Srbi traže (i uspijevaju) da steknu status logoraša, s tim što Srbi još dodatno rade, istina bezuspješno, i na sopstvenoj okupaciji. I jedni i drugi žele da se "samologorišu", ne zbog mazohizma, nego zbog spasavanja života. To je još jedan od brojnih primjera s naših prostora koji nema uzor u svjetskoj istoriji i koji, na svojevrsan način, govori o pojmu relativnog.

Internacija Jevreja iz Mostara, kao i iz nekih manjih okolnih mjesta na Jadran, izvršena je u novembru 1942. godine. U više posebnih vozova, uz pratnju karabinjera, Jevreji su otpremljeni u Dubrovnik, odakle su raspoređeni u nova mjesta boravka. U jednom transportu oni su prebačeni do Metkovića vozom, a zatim su nastavili put brodom.²⁷

Italijani su kupovali od Jevreja, pri njihovom napuštanju Mostara, vrijedne stvari po niskim cijenama. Te stvari Jevreji, logično, nisu mogli ponijeti u logor, a nisu imali kome ni da ih ostave, jer su svi internirani. U ustaškim dokumentima navodi se da Italijani kupuju od Jevreja stvari u "bescijenje".²⁸ Međutim, kada se to posmatra u relacijama relativnog ,

23 Isto.

24 Podrazumjeva se njihovo prisilno vraćanje s italijanskog okupacionog područja u mjesta iz kojih su došli u Bosni i Hrvatskoj.

25 AVI, Fond NDH, br. reg. 35/5-2, k. 239, 11-XI-1941, Zapovjedništvu talijanske vojničke posade - Mostar.

26 M. Hamović, n.d. 103

27 Isto, 386.

28 "Župska redarstvena oblast iz Mostara javlja da je zadnjih dana po italijanskoj vlasti otpremljeno oko 800 židova

O RAZLIKAMA U ODNOSU I TRETMANU USTAŠKE NDH...

pitanje je da li je taj postupak za osudu, jer Italijani od Jevreja stvari kupuju, a ustaše ih pljačkaju. Ubijanjem Jevreja i pljačkom njihove imovine, ustaše ih uništavaju fizički i ekonomski, a Italijani interniranjem u svoj logor Jevrejima spasavaju život, a njihovu imovinu (istina, samo mali dio) kupuju. Ta prodaja imovine u "bescijenje" za Jevreje je značila "bolje išta nego ništa", kako kaže narodna poslovice, a nije bez osnova ni pretpostavka da su neki od njih spuštali cijenu u znak zahvalnosti prema Italijanima što im spasavaju život.

Uostalom, Jevrejima je bilo zabranjeno da prodaju svoje stvari i predmete (što se logično, nije odnosilo na italijansku vojsku), ili da ih na drugi način otuđe kao, na primjer, zamjenom za hranu. Stalna strepnja i briga nad imovinom podsticala je i navodila Jevreje da vrijednije predmete sakriju, ili da ih daju na čuvanje "koje je u nekim slučajevima kombinovano sa upotrebom) komšijama i prijateljima muslimanima i Hrvatima. Ustaška vlast je, međutim, zabranila Jevrejima da skrivaju sopstvenu imovinu, a takav pokušaj tretiran je kao krađa i kažnjavan je zatvorom. SNL u broju od 17. juna 1941. obavještava čitaoc da je jedan jevrejski trgovac uhapšen zato što je iz svoje radnje odnio u stan mlin za kafu. Isto tako, bilo je zabranjeno i kažnjivo kupovati imovinu od Jevreja (kao i Srba), ili primati stvari na čuvanje i poklon.²⁹

Jevreji iz Bosne i Hercegovine internirani su u Kupare, na Lopud i Hvar. U Kuparima, u istoimenom hotelu, bili su smješteni pretežno Jevreji iz Bosne i Hercegovine, među njima i 17 koji su prebačeni iz logora u Gacku.³⁰ Takođe, Jevreji su bili smješteni i u Mlinima.³¹ Logor na Lopudu nalazio se u zgradama nekadašnjih hotela "Grand", "Pracat" i "Glavovič". U tom logoru pretežno su bile jevrejske izbjeglice iz Sarajeva i drugih mjesta iz Bosne. Na Hvar su prebačeni Jevreji iz Metkovića, gdje su bili raspoređeni kao izbjeglice iz Sarajeva i Mostara.

O životu interniranih Jevreja koji su provodili dane u ovim hotelima kraj Dubrovnika i atmosferi koja je u njima vladala Menahem Šelah (Shelach) u knjizi "Račun krvi" piše:

koji su boravili u Mostaru i naselili se na otoku Hvaru i Lopudu. Sve vrijednije stvari kao čilimi, šivači strojevi, bolji nameštaj, itd. od židova kupovali su u bescijenje Italijani". (AVI, Fond NDH, br. reg. 4/9-1, k. 155).

29 M. Hamović, n.d. 48.

30 Logor u Gacku formiran je pred rat a u njemu su bili zatvoreni Jevreji iz Austrije, Poljske, Čehoslovačke i drugi.

31 O smještaju i uslovima u kojima su živjeli ovi Jevreji obavještava Oružnička postaja Kupari, 21. novembra 1942. Župsku redarstvenu oblast Dubrovnik: "Dne 15-11. t.g. internirani su židovi iz Dubrovnika po talijanskim vojnim vlastima i dopraćeni na područje ove postaje i to:

U Mlinima smješteno je u hotelu Molner Mare 3 osobe židova muških. U hotelu Jelič Tonča smješteno je 99 osobe koje muških, ženskih i djece. Svega u Mlinima ima židova 95. Dne 17-11. t.g. dopraćeno je isto iz Dubrovnika po talijanskim vojnim vlastima u zgradu hotelskog i kupališnog D.D.(hotel Kupari-M.H.) u Kuparima 215 osoba židova, koje muških, ženskih i djece.

Talijanske vojne vlasti dale su ovim židovima posteljne stvari tj. po 2 nova čebeta vojnička, a krevete i ostale stvari koriste hotela Kupari, osim toga daju im hranu, te električno svjetlo. Kretati se mogu od jutro od 7 do navečer do 19 sati od Kupara do Mlina, a ostalo vrijeme imaju biti u svojim sobama hotela, gdje su smešteni.

Nadzor nad njima ima talijanski potpukovnik (kolonelo) Rikardo Ricci iz Srebrenog, on se brine za smještaj, ishranu i sve drugo. Ova će postaja također voditi nadzor kuda se imenovani kreću i s kim se sastaju, te što čine, te ako se ma šta sumnjivo primjeti, izvještavati će predpostavljene i službene vlasti. (Historijski arhiv Dubrovnika, br. 3785, k. 8, 21-VI-1941, Kotarska oblast Dubrovnik - Župskoj redarstvenoj oblasti).

"Većina je izbjeglica smeštena u hotelima i u privatnim stanovima... Straža je bila vrlo labava, a katkad je nije bilo uopšte. I Italijani su znali da Jevreji ne žele bježati, a nemaju ni kuda. Na ulazu u hotele sedjeli su karabinjeri, koji su zevjali od dosade. Jevreji su se s njima sprijateljili, a karabinjeri nisu sprečavali njihovu slobodu kretanja. Talijanski komandanti koji su trebali da čuvaju Jevreje, brinuli su se kako da im olakšaju život... I tako je život ubrzo ušao u svoj tok. Otvorene su škole i dečiji vrtići, radionice, odvijao se i kulturni i umetnički život, stručnjaci prvog reda su podučavali, ljudi su se bavili kiparstvom, ritmikom i sličnim. Organizovana su sportska takmičenja, omladinska udruženja, održavali su se simpoziji i predavanja. Jevreji koji su izbegli prije kratkog vremena sigurnu smrt, žive normalni život. Mekani i topli tenor Benjamina Ćilija je pjevao u plesnoj sali hotela "Mama son'tanto felice"³²... "A nedaleko su se čule eksplozije granata i pucnjevi puškomitraljeza".³³

Iz ovih logora, odnosno hotela, više od 3.500 Jevreja prebačeno je na Rab, u periodu od kraja marta do početka jula 1943. godine.³⁴ Dotadašnji "hotelski smeštaj" zamijenjen je logorom koji je bio opasan bodljikavom žicom, imao stražu i u kome je režim bio neuporedivo stroži. Međutim, za Jevreje je bilo najvažnije da su na Rabu bili bezbjedni. Oni su, zahvaljujući promjeni lokacije, bili izvan domašaja ustaških i njemačkih snaga u kritičnom periodu uoči kapitulacije Italije (8. septembra 1943), kao i u momentu kada se ona dogodila.

Nakon kapitulacije Italije, Jevreji su u logoru na Rabu održali miting naočigled nezainteresovane italijanske straže, koju su zatim razoružali, ili bolje reći kojoj su oduzeli oružje, bez opaljenog metka i bez ijedne ogrebotine. Za razliku od ovog, moglo bi se reći "elegantnog" oslobođenja iz italijanskog logora na Rabu, Jevreji i ostali logoraši logora Jasenovac, 22. aprila 1945. (samo 19 dana prije završetka Drugog svjetskog rata u Evropi), krenuli su skoro goloruki na ustaše, tražeći spas u neravnopravnoj borbi. Epilog ove pobune očajnika, koju neki istoričari nazivaju ustankom, imao je tragičan bilans: od 1.703 logoraša preživjelo je samo 86, među kojima je bilo i 15 Jevreja.³⁵

Deportacija Jevreja u logore "na italijanski način" bila je drugačija u odnosu na NDH i ostale okupatore, tačnije, bila je humanija. O tome svjedoči hotelski smeštaj u objektima Dubrovnik, kao i režim pod kojim su Jevreji živjeli u toj poluinternaciji, gdje su u toku 24h imali pola vremena (12h) za slobodno kretanje. Uslovi i režim, istina, pogoršali su se deportacijom na ostrva (Rab i Pag), ali je život Jevreja, u odnosu na Jasenovac, i tu bio neuporedivo lakši. Neosporno je, ma koliko da je to odudaralo od prakse u tim surovim ratnim danima, da je italijanski okupator deportovao Jevreje u logore u Dalmaciji da bi ih spasao od ustaša i Njemaca. Da je motiv njihove deportacije bio human, dokazuje i to što su u logor otpremljeni samo Jevreji iz druge okupacione zone u kojoj su bili ugroženi od ustaša, a ne

32 Popularna, nostalgijna pjesma italijanskih vojnika koja ih je podsjećala na njihove porodice i domovinu

33 Menahem Shelach, Račun krvi - Spasavanje hrvatskih Jevreja od strane Italijana 1941-1943, Tel-Aviv, 1986 (Dalje: M. Shelach, n.d.), 1-2

34 J. Romano, n.d. 151.

35 Antun Miletić, Prilog utvrđivanja broja usmrćenih u koncentracionom logoru Jasenovac, 39. ("Neobjavljen članak saopšten na okruglom stolu "Jasenovac" održanom u Beogradu 22. aprila 1996.)

O RAZLIKAMA U ODNOSU I TRETMANU USTAŠKE NDH...

i iz prve, gdje su bili bezbjedni. To, istina, ne znači da te spasilačke akcije italijanskog okupatora prema Jevrejima nisu imale, u nekim situacijama i materijalni interes, ali ipak je najbitnije što su mnogi životi spaseni.

Da je sudbina Jevreja u Bosni i Hercegovini bila različita, što je, pored drugih okolnosti, prije svega zavisilo od toga u čijim je rukama bila vlast, pokazuje kao ilustrovan primjer Višegrad. U tom gradu pred rat je bilo nastanjeno 110 Jevreja.³⁶ Uspostavljanjem ustaške vlasti za njih su nastali tamni dani, kada su bili izloženi brutalnoj pljački i šikaniranju, ali ipak, ustaše nisu mogle da ih deportuju u logor, jer su partizanske jedinice onesposobile prugu od Višegrada ka Sarajevu. Dolaskom italijanskih jedinica u Višegrad, novembra 1941, njihova pozicija se poboljšala i život im više nije bio ugrožen do kraja 1942. mada su ustaše pokušavale da ih se domognu. Kada su u decembru 1942. Italijani napustili grad, sa njima su krenuli i Jevreji i prebacili se u Sandžak i Crnu Goru u italijansku okupacionu zonu. Prebacili su iz Višegrada i svoju pokretnu imovinu u čemu su im pomogli i Italijani, angažujući svoje mazge. Ustaše su bezuspješno pokušale da im onemoguće odlazak.³⁷

O odnosu Italijana prema Jevrejima svjedoči i podatak da su četnici ubili više Jevreja na teritoriji NDH, nego italijanski okupator, a ova konstatacija, vjerovatno, važi i šire za Jugoslaviju. Četnici su izvršili 13 pojedinačnih ubistava Jevreja, a od tog broja 12 su bili u Bijeljini,³⁸ dok su ih Italijani likvidirali samo nekoliko kao taoce.³⁹

M. Šelah na pitanje "Šta je italijanske vlasti pobudilo da brane Jevreje tako energično kada je to značilo ulaženje u veoma oštar konflikt sa njihovim nemačkim saveznicima", daje sažet i moglo bi se reći prihvatljiv odgovor, koji glasi: najpravičnije objašnjenje bilo bi u razmatranju pragmatičnih razloga kao što su hrvatsko-italijanski antagonizam (koji se zasnivao, prije svega, na nezadovoljstvu u jedne i druge strane teritorijalnom podjelom priobalnog dijela jadranske obale -M.H.); povjerenje u obećanje koje su dale okupacione vlasti civilima po kojima im je garantovana nepovredivost vjeroispovesti i rase; želja da dokažu Njemcima da su iako slabiji partner, oni u stanju da ostanu pri svom sopstvenom stavu; želja da dokažu Zapadnim saveznicima da su oni bili drugačiji, ukoliko u budućnosti dođe do pregovora... Ali, iz dokumentacionog materijala koji stoji na raspolaganju, zaključujemo da su osnovni razlozi bili humani.⁴⁰

Tretman koji je italijanski okupator primjenio prema Jevrejima, zasnivao se na činjenici da je "rasna politika" Italije i Njemačke (kao i NDH) bila izrazito različita. Te razlike u stavu i postupku prema Jevrejima najoštrije su se ispoljile u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i bile su

36 S. Pinto, *Elaborat...*, 319.

37 Zapovjedništvo Pete oružničke pukovnije javlja 11. decembra 1942. glavnom zapovjedništvu oružništva za Zagreb da "židovi koji se nalaze u Višegradu putuju za Sandžak i prevoze svoju imovinu, a u tome preseljenju potpomažu ih talijanske vlasti, koje im daju mazge za prenos stvari iz Višegrada preko Sirove gore u Rudo. (AVI, Fond NDH, br. reg. 54/4-1, k. 215).

38 *Zločini fašističkih okupatora...*, 72.

39 Pljačka jevrejske imovine i pripadnost nekih Jevreja NOP-u jedini su motiv za ova ubistva, jer u četničkom pokretu nije bio prisutan antisemitizam.

40 M. Shelach, n.d. 182

MILOŠ HAMOVIĆ

specifične u odnosu na tretman jevrejskog naroda na drugim prostorima koji su bili pod okupacijom Italije i Njemačke. Ta specifičnost ogledala se u tome što Italijani nisu ispoljili samo pasivan i tolerantan stav prema Jevrejima u Bosni i Hercegovini, kao i u cijeloj NDH, kao što su ga, uglavnom, imali na drugim okupacionim teritorijama, na primjer na jugu Francuske (Kan i Nica), nego su preuzeli aktivnu ulogu strane koja svojim efikasnim i svrsihodnim mjerama štiti Jevreje i spasava ih od ustaškog genocida.

Istina, valja imati na umu da je Musolini omogućio ustašama da se u Italiji organizuju i vrše pripreme za formiranje svoje države, odakle su 10. aprila 1941. stigli u Hrvatsku, a namjeravao je da u jednom periodu rata, na insistiranje Hitlera Jevreje u NDH koji su bili pod italijanskom zaštitom preda Njemcima. Takođe, neke eminentne ličnosti iz vojno-političkog vrha, među kojima je bilo i službenika iz Ministarstva unutrašnjih poslova, angažovale su se na spasavanju Jevreja tek kada je postalo očigledno koja će strana dobiti rat, očekujući, vjerovatno, da će uslijed toga njihov položaj kod pobjednika biti povoljniji. Pa, ipak, od svega je najbitnija činjenica da je italijanski okupator spasao nekoliko hiljada Jevreja od smrti u Jasenovcu ili nekom drugom konc-logoru, pred kojom tamne sjene blijede i postaju skoro zanemarljive.

* * *

U ratnoj drami na tlu Bosne i Hercegovine palo je najviše žrtava, izbjeglice su bile najbrojnije, a pljačkanje i uništavanje materijalnih dobara bilo je najizrazitije. Na uzburkanoj i zapjenušenoj bosanskohercegovačkoj ratnoj sceni nizali su se i preplitali događaji koji su se drastično i pogubno odrazili na njeno stanovništvo. Posmatrano u svjetskim razmjerama i okvirima, nigdje kao u Bosni i Hercegovini u toku Drugog svjetskog rata nije bilo ni više žrtava, ni više pustošenja u odnosu na relativno mali prostor i broj stanovnika.

Upravo zbog toga, uloga koju je italijanski okupator imao u spasavanju Jevreja, kao i ostalog stanovništva u Bosni i Hercegovini, dobija posebnu dimenziju i značaj. Italijanski stav i postupci prema Jevrejima, kao i prema strani koja ih je ugrožavala, pozitivno se odrazio na ublažavanje genocida, odnosno na umanjivanje broja žrtava.

Miša Hamović

S u m m a r y

DESTINY OF JEWS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA DURING WORLD WAR TWO

The quisling Ustashi and Italian occupational governments treated differently Jews in Bosnia and Herzegovina, as they did in other parts of divided Yugoslavia. Ustashi and Italians had different attitudes as toward Jews, so toward their property.

O RAZLIKAMA U ODNOSU I TRETMANU USTAŠKE NDH...

In Independent State of Croatia (Nezavisna država Hrvatska - NDH) Jews were treated according to the racial legislation and criteria of Third Reich, which meant that Jews living in Croatia were condemned to be liquidated in concentration camps and at other locations.

When Independent State of Croatia was established, on its territory lived about 40.000 Jews, 14.000 of them in Bosnia and Herzegovina; during the war about 12.000 were murdered. In Sarajevo lived about 80% of BH Jews, right before the war approximately 10.500 Jews lived in the town, and about 9.000 were interned in various camps and only 40 of them survived the war.

The only safe alternative for Jews who wanted to save themselves from Ustashi was the much desired escape to the Italian occupied zone, as the Italian attitude was rather tolerant. However, this was not possible for most Bosnian and Herzegovian Jews as we know by the resulting pogrom; only a few thousand Jews who had found shelter on the Italian territory were thus saved from certain death.